

Володимир Сіденко

ГЛОБАЛЬНІ КРИЗИ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПОЛІТЕКОНОМІЧНИЙ ПІДХІД

Висвітлюються характеристики нового покоління криз доби глобалізації, які пов'язані з переходом до нового світового економічного устрою. Встановлені їх визначальні риси – складність структури, поліморфність та багатофакторність, зростання значення суб'єктивних чинників, віртуалізація економічних процесів та зростання значення начал соціального конструктивізму, синхронізація циклічних коливань та посилення транскордонного переливу кризових явищ, актуалізація комплексних багаторівневих антикризових підходів. Виявлено зв'язок нових характеристик криз з кризою неоліберального мейнстріму економічної науки та обґрунтована необхідність становлення "метаекономіки" з акцентуванням факторів невизначеності в розвитку та нерівноважних станів перехідних систем.

Ключові слова: новий світовий економічний устрій, політекономічний підхід, поліморфність, багатофакторність, соціальний конструктивізм, неоліберальний мейнстрім економічної науки, транскордонний перелив кризових явищ, метаекономіка, нерівноважний стан.

JEL: F010, F200, F290.

Дев'яності роки минулого століття стали апогеєм сучасної неоліберальної глобалізації та періодом швидкого поширення "нової економіки", що базувалася на новітніх інформаційних технологіях. До 1997 року цей період характеризувався практично безкризовим розвитком під впливом ейфорії, породженої неоліберальним тріумфом над колишньою соціалістичною системою, дух якої дуже точно переданий Ф.Фукуямом у його широко відомій книзі стосовно "кінця історії" (Фукуяма, 2005). Однак азійська криза 1997–1998 років, яка швидко набула ознак світової, поклала край цій ідилії, фактично започаткувавши нове покоління криз у розвитку світової економіки.

Зміст та базові характеристики цього нового покоління криз викристалізувалися не одразу. Для цього був потрібний певний період, упродовж якого відбулася жорстка корекція глобальних високотехнологічних ринків, пов'язаних з інформаційними технологіями (2001 р.), та найбільш масштабна з часів Великої депресії глобальна криза 2008–2009 років, за якою настала криза у зоні євро, остаточно не подолана й досі. Вся ця послідовність кризових явищ – нетипова для світової економіки періоду після Другої світової війни – свідчить про настання якісно нового і, вочевидь, досить тривалого періоду іманентної глобальної нестабільності, упродовж якого кризові явища будуть, скоріш за все, нормою, а не тимчасовим збуренням, за яким все повертатиметься на "круги своя". По суті, ми маємо справу з періодом глобальних трансформаційних змін, суть якого полягає у *переході до нового економічного світоустрою.*

Сіденко Володимир Романович (v_sidenko@ukr.net), чл.-кор. НАНУ, д-р. екон. наук; науковий консультант Центру Разумкова.

Отже, в основі такої зміни характеру кризових явищ лежить те, що вони вмонтовані у надзвичайно масштабні процеси розвитку. Вони постають не як певні відхилення від "нормального" перебігу такого розвитку, з якими слід боротися заходами так званої антикризової політики. Навпаки, самі ці кризи являють собою *необхідні етапи* процесів фундаментальних змін, розчищаючи шлях для становлення нового. Тому вони потребують іншого ставлення – не на основі філософії протидії неминучому, а на основі політики сприяння назрілим змінам.

Таким чином, нове покоління глобальних криз являє собою колосальний інтелектуальний та світоглядний виклик, знаходження відповіді на який потребує від інтелектуальної еліти нових наукових підходів з метою врахування цілої низки фундаментальних чинників, що зумовлюють генезис процесу та впливають на формоутворення в його рамках. Серед цих нових іманентних рис новітніх глобальних криз необхідно виокремити насамперед нижченаведені, які можна було б розглядати як системоутворюючі властивості.

Насамперед слід наголосити, що глобальні кризи XXI століття відзначаються своєю *надзвичайно складною структурою, поліморфністю та багатofакторністю*. Це є наслідком того, що ми спостерігаємо не якийсь відокремлений, частковий чи локалізований кризовий процес, що розвивається в рамках певного ділового циклу, який був характерним для різних країн та регіонів в період після Другої світової війни і майже до кінця XX століття. Сьогодні присутні ознаки *накладання один на одного циклів та хвиль розвитку різної довжини*, кризові фази яких збігаються або майже збігаються у часовому вимірі. Особливо велике значення у цьому відношенні має те, що дедалі очевидніші ознаки кризи, пов'язаної із завершенням чергового циклу, відповідного до довгих Кондратьєвських хвиль оновлення базових технологій, накладаються на кризові фази наддовгих цивілізаційних хвиль (докладніше: Яковец, 2011), які пов'язані з оновленням базових ментально-ціннісних засад та базових інститутів, що лежать в основі розвитку. Йдеться, таким чином, не просто про оновлення капіталу в рамках існуючої технологічної парадигми і не лише про оновлення самої провідної технологічної парадигми (що неодмінно потребує масштабних інвестицій в нові базові технології проривного характеру). Йдеться про оновлення самої людини як основної продуктивної сили, як творця суспільно-економічної дійсності – що органічно пов'язане із істотними зрушеннями у формах суспільно-економічної організації та комунікацій і навіть глибше – з переформатуванням систем суспільних цінностей, що веде до змін у структурі інтересів та мотиваційних механізмів соціально-економічної діяльності.

Структурний та інституційний (загальносистемний) характер нинішніх глобальних криз робить їх тривалими, оскільки для істотної зміни фундаментальних структурних характеристик та базових інституційних параметрів потрібен час: ці структури є дуже інерційними саме через їх фундаментальність, укоріненість в основоположні ціннісні структури суспільства. Водночас вони є й дуже руйнівними, глибокими за своїми ефектами, оскільки тут присутня не лише механічне доповнення різних кризових ефектів (за відомим з фізики принципом *суперпозиції*), а й поява властивості *неізохронності* коливань та істотний *резонансний* ефект (Безручко, Короновский, Трубецков, Храмов, 2010)¹. Останній може породжувати нелінійні за своїм

¹ Принцип *суперпозиції* означає, що між різномасштабними коливальними процесами відсутня будь-яка взаємодія – що дозволяє представляти сукупний результат

характером процеси, які вкрай складно передбачувати і моделювати, а також неможливо адекватно пояснювати, спираючись на традиційні макро-економічні підходи, що дедалі більше постають як не зовсім адекватні засоби інтелектуального аналізу сучасної економіки.

Важлива властивість сучасних процесів розвитку та нинішньої кризової епохи пов'язана з істотною *модифікацією співвідношення об'єктивного та суб'єктивного* в людській діяльності. Ці зміни відбуваються на тлі істотних досягнень в галузі інформаційних та комунікаційних технологій, які породили феномени віртуальної реальності в різних сферах людської діяльності, у т.ч. в економічній. Віртуалізація економічних процесів створила безпрецедентно значні можливості для креативності та формування новітніх парадигм розвитку та мобілізації необхідних для цього ресурсів через глобальні, по своїй суті, фінансові ринки. Вона кардинально зменшує час, необхідний для здійснення комерційних та інвестиційних операцій, суттєво розширюючи при цьому спектр вибору варіантів прийняття рішень та значно зменшуючи трансакційні витрати. Всі ці інновації, безумовно, ведуть до прискорення економічних процесів, вивільняють час для креативності, а отже, потенційно створюють безпрецедентні можливості для розвитку та підвищення економічної ефективності.

Але водночас платою за ці нові можливості є і не менш кардинальне зростання ризиків, пов'язаних, зокрема, з можливістю відриву віртуальних ринкових процесів від реальної економіки, яка продукує товари та нефінансові послуги. За цих умов ціни відриваються від вартості, відбувається феномен фінансіалізації товарних ринків², які рухаються не стільки в руслі відтворення реальної вартості виробництва, скільки в руслі суб'єктивних очікувань подальших ринкових змін.

Феномен зростання значення ринкових очікувань у процесі визначення економічної динаміки яскраво означився ще на межі 1970–1980 років у період кризи кейнсіанства, але тільки з самого кінця XX століття виявився потенційно значний руйнівний вплив негативних очікувань навіть для динамічних та макроекономічно нібито міцних економік світу. Адже азійська криза 1997–1998 років вразила економіки, які в макроекономічному сенсі були досить міцними, демонстрували високі темпи зростання та загалом швидко розвивалися. У цей період виявилось, що ринкові очікування можуть *самореалізуватися*: тобто за нинішніх умов очікування ринкових агентів вже *не стільки відображають об'єктивні процеси, скільки їх моделюють*. Більше того, впливають на дії не лише окремої людини – носія цих очікувань, – а й великих груп, породжуючи феномен стадної поведінки.

Йдеться не просто про новітні технологічні можливості, що розширюють здатність людини творити своє майбутнє. Йдеться про якісно нові ознаки філософського бачення світу, які дають поштовх *соціальному конструктивізму* як провідному напрямку сучасного інституціоналізму. Значення цього новітнього теоретичного підходу значно підсилюється тим, що він

поєднання цих процесів як складання певного набору часткових рішень щодо окремих процесів. Принцип *ізохронності* лінійних коливань означає постійність періоду коливань – незалежно від величини заданої початкової енергії, що порушується в нелінійних системах. А явище *резонансу* означає різке наростання амплітуди коливань при наближенні частоти зовнішнього гармонійного впливу до частоти одного з власних коливань системи. (Безручко, Коронівский, Трубецков, Храмов, 2010).

² Цей феномен було комплексно розглянуто експертами ЮНКТАД у 2009 році: UNCTAD (2009). Trade and Development Report, 2009: Chapter II. The Financialization of Commodity Markets. New York and Geneva: United Nations. – P. 53–84.

добре вписується в сучасне синергетичне бачення світу з його нелінійністю та комплексністю процесів розвитку (Князева, Курдюмов, 2011).

Проте великі позитивні можливості, закладені в цьому світогляді, у т.ч. в аспекті розкриття нових можливостей економічного розвитку, як виявляється, не даються безплатно. І платою за них стають *якісно нові ризики*: нові можливості можуть легко перетворюватись на ризики катастрофічних катаклізмів, якщо вони не спиратимуться на високі морально-етичні засади агентів економічної діяльності, на розвинені принципи соціальної відповідальності бізнесу та стратегічно орієнтовані функції соціально-відповідальної держави.

Важливою властивістю сучасних глобальних кризових процесів є те, що виникли й посилюються *механізми транскордонного переливу кризових явищ*. Це робить окремі національні держави вразливими до кризових процесів, що виникають в інших частинах світу, і веде до *синхронізації циклічних коливань*.

Значною мірою такі процеси опосередковуються та стимулюються розростанням та поглибленням транснаціоналізації сучасного виробництва та обігу, коли окремі транснаціональні корпорації концентрують у себе колосальні фінансові ресурси, які істотно перевищують не лише кошти державних бюджетів, але й обсяги валового продукту абсолютної більшості країн світу (див. таблицю).

Таблиця

Порівняння активів провідних ТНК світу та валового національного доходу окремих держав (станом на 2012 р.)

Сукупні активи окремих фінансових ТНК, млрд дол. США		Зарубіжні /сукупні активи окремих нефінансових ТНК, млрд дол. США		ВНД окремих держав світу, млрд дол. США	
<i>HSDC Holdings</i> , Велика Британія	2692,5	<i>General Electric Co.</i> , США	338,1/685,3	Франція	2749,1
<i>Deutsche Bank</i> , Німеччина	2653,1	<i>Royal Dutch Shell plc</i> , Велика Британія	307,9/360,3	Велика Британія	2448,8
<i>BNP Paribas</i> , Франція	2514,6	<i>BP plc</i> , Велика Британія	270,2/300,2	Бразилія	2311,1
<i>Mitsubishi UFS Financial Group</i> , Японія	2494,1	<i>Toyota Motor Corp.</i> , Японія	233,2/376,8	Італія	2067,2
<i>Credit Agricole SA</i> , Франція	2429,0	<i>Total SA</i> , Франція	214,5/227,1	Індія	1913,2
<i>Barklays PLC</i> , Велика Британія	2422,5	<i>Exxon Mobil Corp.</i> , США	214,3/333,8	Російська Федерація	1822,7
<i>JPMorgan Chase & Co.</i> , США	2359,1	<i>Vodafone Group plc</i> , Велика Британія	199,0/217,0	Туреччина	801,1
<i>Bank of America Corp.</i> , США	2210,0	<i>GDF Suez</i> , Франція	175,1/271,6	Швейцарія	647,5
<i>Citigroup Inc.</i> , США	1864,7	<i>Chevron Corp.</i> , США	158,9/233,0	Польща	488,0
<i>Societe Generale</i> , Франція	1648,9	<i>Volkswagen Group</i> , Німеччина	158,0/409,3	Україна	159,6

Джерело: складено на основі даних: UNCTAD. World Investment Report 2013 on-line Annex tables, Tables 28 and 30 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>; World Bank. World Development Indicators 2014. Table 1.1. – Washington, D.C., 2014.

Якщо раніше виникнення кризових явищ в окремих країнах могло компенсуватися збереженням позитивних темпів зростання в інших частинах світу, то тепер в умовах надзвичайного поширення транснаціональ-

них зв'язків картина кардинально змінюється. Переливання криз із країни в країну через механізми глобалізованих фінансових ринків та мережу транснаціонального виробництва ставить водночас багато країн перед необхідністю вирішення структурно схожих проблем. При цьому побічний вплив автономних антикризових заходів (торговий протекціонізм, підтримання курсу національної валюти на штучно заниженому рівні, субсидії вітчизняним виробникам тощо), які вживаються тією чи іншою країною, на інших учасників світового господарства (передусім тих, які є членами одного регіонального інтеграційного угруповання з лібералізованим режимом руху факторів виробництва) виявляється негативним, породжуючи політику "розорення свого сусіда". Це також стає передумовою для резонансних явищ, значно підсилюючи кризові процеси.

Схожі ефекти спостерігаються і у фазі економічного підйому, коли резонанс спричиняє надмірне накопичення капіталу в окремих сегментах ринку, падіння його прибутковості і подальший вихід з ринку – з усіма руйнівними наслідками у вигляді кризи платіжного балансу, значної девальвації валюти, неплатоспроможності та загальної паніки на фондових ринках. Причому, як свідчить досвід криз останніх майже двох десятиліть, надмірне зростання напередодні кризи може створювати умови для більш глибокого, ніж звичайно, падіння: загальна амплітуда коливань може ставати більшою, якщо не вживаються ефективні заходи для пом'якшення існуючих дисбалансів та асиметрій.

Важливо усвідомлювати, що новітні глобальні кризи – внаслідок їх розвитку під впливом багатьох факторів, дія яких виходить за межі впливу національних урядів, – у принципі не можуть бути подолані в рамках часткових антикризових заходів окремих країн, навіть якщо останні вживаються скоординовано. Вони потребують комплексного багаторівневого підходу, в рамках якого спільні заходи на глобальному рівні органічно поєднуються із міжнародними регіональними заходами, заходами на національному, регіональному всередині окремих держав та місцевому рівнях. Формування такої розгалуженої системи є дуже складним завданням, проте йому немає альтернативи в умовах панування глобальних фінансових ринків та значного поширення діяльності транснаціональних компаній та банків.

Однією з ключових проблем формування такої узгодженої багаторівневої системи є створення ефективного механізму комунікацій та формування систем раннього попередження про ризики можливих кризових явищ, пов'язаних з накопиченням критично значних асиметрій та дисбалансів – тобто роботи, яка проводиться нині в рамках міжнародних фінансових інституцій та координується в рамках Ради з фінансової стабільності (Financial Stability Board), створеної "Групою 20" у квітні 2009 року на базі її попередника Форуму фінансової стабільності.

Нарешті слід відзначити, що формування й поширення новітніх криз XXI століття органічно пов'язане з кризовим станом сучасного мейнстріму економічної науки, що ґрунтується на засадах неолібералізму. Новий характер викликів у сфері глобального розвитку потребує перегляду багатьох канонів економікс, побудованих на гіпотезі про автоматичне саморегулювання ринків, на що неодноразово вже звертав увагу Нобелівський лауреат Дж.Стігліц (2003).

За нових умов економічна наука повинна виходити за вузькі рамки свого предмета у традиційному розумінні, ставати частиною міждисциплінарної системи знань. Власне, мова може йти про виникнення дисципліни "метаекономіки".

Новітні (мета)економічні знання про розвиток мають базуватися на адекватному врахуванні фактора невизначеності в розвитку, відсутності в ньому жорсткого детермінізму та, навпаки, наявності виразної поліваріантності, випадковості, емерджентності ефектів, що виникають у процесі розвитку – тобто тих характеристик, які аналізує синергетика як сучасна міждисциплінарна методологія.

В рамках цих нових підходів, вироблених на основі теорії складності (це англо-саксонський еквівалент того, що ми розуміємо під синергетичним підходом), вже сьогодні ставляться під сумнів ключові одвічні постулати економікс (Orrell, 2012), зокрема те, що:

- економіка може бути описана в термінах економічних законів в їх традиційному детерміністському розумінні;
- економіку складають незалежні один від одного, а не взаємопов'язані індивідууми;
- економіка є у принципі стабільною, тобто здатна саморегулюватися;
- економічними ризиками можна легко управляти за допомогою статистичних методів, а не періодично поставати перед екстремальними ситуаціями;
- економіка є винятково раціонально організованою, а не є емоційно зумовленою;
- економічне зростання може продовжуватися безкінечно довго тощо.

Особливо слід відзначити, що в сучасних умовах колосально зростає значення аналізу в умовах невизначеності майбутніх процесів, а отже, й важливість імовірнісних методів оцінки тих чи інших траєкторій розвитку. По суті, економічна наука в ході нинішніх кризових процесів сьогодні опинилася у становищі, яке дуже нагадує ситуацію, в яку потрапила приблизно століття тому фізика в результаті становлення квантової фізики з її уявленнями про ймовірнісний характер процесів (Фейнман, Лейтон, Сэндс, 1977)³.

Вирішення завдань економічної науки за цих якісно нових складних умов потребує й *якісно інших аналітичних підходів, децю іншої математики*, аніж побудованої на звичних економетричних підходах та міжгалузевих балансах (Малинецкий, 2012; Ильин, Трубецков, (ред.) 2010)⁴. Це потребує застосування новітніх методів аналізу самоорганізації систем, напрацьованих у сферах біології та психології, моделей, в яких присутній механізм взаємного обумовлення об'єктивних та суб'єктивних чинників розвитку.

Нарешті, необхідно переглянути застарілі постулати економікс про стремління до рівноваги як ключовий процес, що зумовлює економічну динаміку. Цей принцип покладений в основу існуючих кібернетичних (комп'ютерних) економіко-математичних моделей, які так поширилися в період після Другої світової війни. Але інструментарій аналізу на основі рівноваги (загальної або часткової) має, вочевидь, свої межі застосування, за якими він втрачає свою релевантність. А саме в періоди кардиналь-

³ Викладаючи у цьому зв'язку зміст відомого принципу невизначеності Гейзенберга, видатний фізик Р. Фейнман та його колеги відзначали: "У своєму устремлінні дізнатися про природу речей якомога більше сучасна фізика виявила, що існують речі, пізнати які точно їй ніколи не вдасться. Багато що з наших знань приречене залишитися невизначеним. Нам дано знати лише ймовірності" (Фейнман, Лейтон, Сэндс, 1977. С. 121).

⁴ Такі методи, зокрема, розробляються в рамках досліджень синергетики. (Малинецкий, 2012) Один з прикладів практичного застосування альтернативних підходів в моделюванні глобальних процесів представлений виданням: Ильин И.В., Трубецков Д.И. (ред.) (2010) Моделирование нелинейной динамики глобальных процессов. М.: Издательство Московского университета.

них системних змін він не може вважатися за надійний інструмент прогнозування і моделювання змін. Ми повинні навчитися мати справу з *нерівноважними* соціально-економічними системами, адже *нерівновага за умов системного переходу стає важливою передумовою розвитку нового соціально-економічного організму*. Ми повинні сьогодні більшою мірою оперувати поняттям *стійкості* системи, аніж її рівноважним станом.

Таким чином, економічна наука входить у період високої турбулентності, коли відбуватимуться значні зміни в існуючих інтелектуальних парадигмах. У своїй боротьбі зі старими підходами ці нові парадигми намагатимуться досягти більш адекватного відображення провідних характеристик нового світового порядку, який має шанс народитися в ході нинішньої епохи глобальних соціально-економічних криз.

Література

- Безручко Б.П., Короновский А.А., Трубецков Д.И., Храмов А.Е. (2010) Путь в синергетику: Экскурс в десяти лекциях М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ". С. 98–105.
- Ильин И.В., Трубецков Д.И. (ред.) (2010) Моделирование нелинейной динамики глобальных процессов. М.: Издательство Московского университета.
- Князева Е.Н., Курдюмов С.П. (2011) Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее. М.: ЛИБРОКОМ.
- Малинецкий Г.Г. (2012) Математические основы синергетики: Хаос, структуры, вычислительный эксперимент. М.: ЛИБРОКОМ.
- Стігліц Дж. (2003) Глобалізація та її тягар. К.: КМ Академія.
- Фейнман Р., Лейтон Р., Сэндс М. (1977) Фейнмановские лекции по физике: 1. Современная наука о природе. Законы механики. М.: Мир. С. 121.
- Фукуяма, Ф. (2005) Конец истории и последний человек. М.: ООО "Издательство АСТ" : ЗАО НПП "Ермак". 588 с.; Оригінальне видання: Fukuyama, Francis. The End of History and the Last Man. New York: Free Press ; Toronto : Maxwell Macmillan Canada ; New York : Maxwell Macmillan International, 1992. XXI, 418 p.
- Якувев Ю.В. (2011) Глобальные экономические трансформации XXI века. М.: Экономика, 2011.
- Orrell, D. (2012) Economyths: How Science of Complex Systems is Transforming Economic Thought. London: Icon Books, Ltd. P. 6.

Надійшла в редакцію 20.04.2015 р.

GLOBAL CRISES OF THE XXI CENTURY: A POLITICAL ECONOMY APPROACH

Volodymyr Sidenko

Author affiliation: PhD in Economics, Scientific Advisor, Razumkov Centre,
E-mail: v_sidenko@ukr.net.

The article exposes the characteristics of a new generation of crises born by the epoch of globalization, which are linked with the transition to a new global economic order. The author briefly summarizes their defining features – structural complexity, polymorphous and multifactor nature, exposure to a greater impact of subjective factors, virtualization of economic processes and enhanced significance of social constructivism, synchronized cyclic fluctuations, intensified cross-border spill-over of crisis phenomena, and expressed complex multi-level measures to tackle crises. The research postulates the linkage between the above new characteristics with the crisis of the neoliberal mainstream of economics, and argues in favor of a “meta-economic” approach that would emphasize the factors of uncertainty in development and the non-equilibrium inherent to systems under transition.

Keywords: a new world economic order, political economy approach, polymorphism, multifactorial character, social constructivism, neo-liberal mainstream economics, cross-border spillover of crisis, meta-economics, unbalanced condition.

JEL: F010, F200, F290.